

ERTAK JANRINING O'ZIGA XOSLIGI

Usnatdinova Mexriban Marpetulla qızı

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali talabasi

Kaipbergenova Sarbinaz

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali o'qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14506757>

Tayanch so'zlar: ertak, janr, lirik qahromon

Key words: fairy tale, genre, lyrical hero

Annotaciya: Maqolada folklor, folklor eng kichik janrlari, folklorning ertak janri haqida so'z boradi. Folklorning ertak janri haqida ilmiy tadqiqot ishlar olib borgan olimlarning fikirlari taxlil qilinadi va munasabat bildiriladi.

Ertak xalq og'zaki ijodidagi badiiy nasrning eng qadimiy namunasi hisoblanadi. Har birimiz bolalik vaqtimizdan ertak eshitib o'samiz. Bolalarni ovutish uchun kattalar ertak aytib beradilar, bolalar ham ulg'ayib, maktabga bora boshlagan vaqtlaridan kichik-kichik ertaklarni o'zlari ayta boshlaydilar. Bu bolaning bir-biriga aytgan ertaklari qisman kattalardan eshitgani qisman esa o'zi to'qigani bo'ladi. Tadqiqotchi Yu. Sokolovlar shuni nazarda tutib bo'lsa kerak: «Bolalarning bir-birlariga aytib bergan ertaklari esa, deyarli yozib olinmadi», deb afsus qilgan edilar. Haqiqatan ham to'plangan xalq ertaklarini aytib beruvchilarni ko'zdan kechirar ekanmiz, aksariyat kattalar tomonidan aytilganining guvohi bo'lamiz. Har bir millatning, xalqning ertagi o'sha yurtning tarixini, ma'naviy-madaniy turmush tarzini, ichki dunyosini, imon-e'tiqodini boshqa qardosh el-u elatlar bilan ijtimoiy munosabatlarini, urfodatlarini, yashash joyining iqlimi va tabiiy shart-sharoitlarini o'rganishda muhim manba vazifasini o'taydi. Ertaklar o'z janriy tabiatiga xos badiiy-kompozitsion qurilishga ega. Ular bir xil badiiy shakliy qoliplar doirasida yaratiladi va ijro etiladi. Kirish, boshlanish, tugun, epik sarguzasht va tugallama ertak kompozitsion qurilmasining asosini tashkil etadi. Ertaklarning an'anaviy kirish bilan boshlanishi jahondagi barcha xalqlar ertakchiligi uchun mushtarak xususiyat hisoblanadi. An'anaviy kirishning vazifasi tinglovchilar e'tiborini bir nuqtaga jalb etish, ertak tinglashga hozirlashdir. An'anaviy kirishlar sujet tabiatiga mos tushadigan xayoliy fon yaratishni, auditoriya, tinglovchilar qalbida ko'tarinki ruh, xushchaqchaq kayfiyat paydo qilishni ko'zlaydi. Odatda, ertaklarning kirish qismlari sajlangan nasriy parchalar shaklida bo'lib, zamon va makon haqidagi ma'lumotlarni ifoda etadi. Misol uchun «Gulpari» ertagining kirish qismida bu holatni ko'rishimiz mumkin. Quyida undan bir parcha keltiramiz: «Bir bor ekan, bir yo'q ekan, bo'ri bakovul ekan, tulki yasovul ekan, g'oz karnaychi ekan, o'rdak surnaychi ekan, toshbaqa tarozidor ekan, qurbaqa

undan qarzdor ekan. Qadim zamonlarda Gulzor degan bir mamlakat bo'lgan ekan. Shu mamlakatda donishmandlikda tengi yo'q chol-u kampir yashagan ekan».[1] Ayrim ertaklarning kirish qism ayrim hollardagina ertak boshlanishiga ulansa boshqa vaqtda mustaqil holda qolaveradi. Ertakda boshlama sujet chizig'ida doimiy element hisoblansada, sujet rivojiga aloqador emas, balki harakatning tashkil topishiga turtki bermaydi. U qahramonlar haqid a ma'lumot beradi. Sujet chizig'ida sodir bo'ladigan voqea-hodisalarning qaysi zamon va makonda kechajagidan xabar beradi. Boshlama sujet yo'nalishida noaniqlik va umumiylik kasb etadi. «Bor ekanda, yo'q ekan. Och ekanda, to'q ekan. Qadim zamonda bir podsho o'tgan ekan» kabi. Boshlamalar har gal bir-birini inkor etuvchi muddaoni ifodaetadi. Ularda voqea va hodisalarning bo'lib o'tgan o'rni noma'lum bo'lib, nomi aytilmaydi, ularda noaniqlik hukmronlik qiladi: «Bir shahar, bir mamlakat» deb ta'kidlanadi, xolos.[2] Sehrli ertaklar boshlanishida asosiy qahramonlar nomi sir saqlanadi, laqabigina izohlanadi: «Uch og'ayni bor ekan. To'ng'ichining oti — Yulduz sanar, o'rtanchasining oti — Daryo bog'lar, kenjasining oti — Qilich qora ekan».[3] Ertak boshlamalari ko'rinishiga ko'ra uzun yo qisqa bo'lib, voqea hodisalarning kelajak o'rni va vaqti haqida noaniq, umumiy va mavhum ma'lumot beradi. Ba'zan boshlama ertak voqeligi bilan qo'shib yuborilishi ham kuzatiladi: «O'tgan zamonda uch aka-uka botirlar bo'lib, ular o'z omadlarini sinab ko'rish niyatida uzoq safarga yo'lga chiqibdilar». Bunday holatdagi boshlamalar ertakdagi voqealar rivojining tezlashishiga va keskinlashuviga, ziddiyatlarning kuchayishiga zamin hozirlaydi. Ertak tuguni voqealar rivojini yuzaga keltiradi, natijada sujetning shakllanish jarayoni sodir bo'ladi. Ertaklarning sujeti, odatda, ikki asosiy qismdan tashkil topadi: birinchisi — bayon qismi, ikkinchisi — sarguzasht qismi. Birinchisida sujet voqealarining rivojini ta'minlovchi asosiy ziddiyatlar aytilsa, ikkinchisida shu ziddiyatlar bevosita ochib beriladi. Ertaklarning oxirida tugallama keladi, ular ertakning yakuniy qismini ta'riflaydi va hamisha optimistik ruhdagi intiho sifatida xalqning yengilmas ruhi va qudratini namoyish etadi. Qadimgi zamonlardan og'izdan-og'izga o'tib kelayotgan ertaklar zamonning o'zgarishi natijasida ro'y bergan yangiliklarni ham o'ziga singdirib boradi. Xalq og'zaki ijodini o'rganuvchi olimlarning ta'kidlashlaricha, dunyodagi hamma xalqlarda keng tarqalgan janr ertakdir. Sehrli ertaklarning yaratilishida umumiy o'xshashlik yana ham kuchliroq seziladi. Ertaklarning bu turi qadimdan yaratilganligidan, turli xalqlar maishiy hayotida o'xshashliklarning ko'pligidan darak beradi.[4] Folklorshunos M.Jo'raev esa afsona, rivoyat va og'zaki hikoya janrlariga oid matnlarni aytuvchi kishilarning folklor asarlarini ommalashtiruvchi professional ijrochilikka daxli

yo'qligini qayd qilar ekan, quyidagi muhim xulosani bayon qiladi: «Ertak, latifa yoki naql ijrochisi o'rni kelganda afsona yoki rivoyatlarni ham hikoya qilaveradi. Ammo ma'rifiy nasr janrlariga mansub asarlarni aytuvchi har qanday odam xalq ertaklarini professional ertakchi darajasida maromiga yetkazib aytolmaydi»[5]. Xulosa qilib aytsak, turli janrlarga oid asarlar ijrosi davomida doimiy ravishda takrorlanuvchi an'analar muhim rol' o'ynaydi. Bizning fikrimizcha, folklorshunoslikda matniy an'analarga e'tibor berish muhimroq hisoblanadi. Shu o'rinda doston, ertak janrlariga mansub asarlarning nasriy va nazmiy shakllarini, asar boshlanmasidagi an'anaviy o'rinlarni nazarda tutamiz. Adabiyotshunoslikda obraz yaratish, konflikt badiiy tasvir vositalari kabi tushunchalar etakchi xususiyatlar sanaladi. Ertaklar obraz yaratish, voqeani bayon qilish, badiiy tasvir vositalaridan foydalanish kabilar o'ziga xos ko'rinishlarga egadir. Ertaklar ning paydo bo'lishi va yratilishi haqidagi fikrimizni davomi sifatida, ular og'izdan og'izga o'tib, sayqal toppish orqali, avloddan avlodga yetkazilar ekan, bu jarayonda ular sujetidagi ayrim motivlar, obrazlar tushib qolishi yoki aksincha ko'payib borishi tabiiy. Hatto goho bir xalq ertagiga xos sujet motivlari boshqa bir xalq ertagiga ko'chib o'tishi va buning oqibatida bir necha o'xshash sujetli ertak paydo bo'lishimumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbek xalq ijodi. O'zbek xalq ertaklari. Gulpari. –T.: Cho'lpon, 1969.
2. Imomov K. O'zbek xalq ertaklari \ O'zbek folklorining epik janrlari. –T.: Fan, 1981. –B.62-69.
3. O'zbek xalq ertaklari. Ikki jildlik. 2-tom. –T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1964. – 516 b.
4. Sarimsoqov B. O'zbek folklorining janrlar sostavi // O'zbek folklori ocherklari. 1-tom. - Toshkent.: Fan, 1988.-B.63-84.
5. Jo'raev M. O'zbek xalq nasri janrlarini tasnif qilish mezonlari // O'zbek tili va adabiyoti, 1996, №5. -B.32.

